

знавця, публіциста і громадського діяча Трохима Зіньківського (1861–1891, м. Бердянськ), доктор філології Сидір Кіраль: “Т.Зіньківський любив і шукав справжньої волі... Волелюбність і демократизм, наполегливе прагнення до всебічної емансипації людини і нації – провідне начало в його світогляді. Генетично успадковане від пращурів і етнопедагогіки батьків, від тітки – хрещеної матері, яка була для хлопця уособленням того лагідного та щирого жіночого українського типу, що “причаровував до себе дитячу й не дитячу душу, чулу і вразливу”. Своєю високою моральністю і побожністю, розповідями про муки Христа і Життя святих, переслідуваних і тортурованих за віру, вона зуміла вдихнути небожеві глибоке релігійне почуття, збудити інтерес до Святого Письма. “Читання Життя святих стало моїм улюбленим заняттям, а Біблія – настільною книгою...”¹. Отже, світогляд та національна свідомість формуються у дитинстві, а у майбутньому тільки шліфують, розвивають, вдосконалюють, поглиблюють і зміцнюють фундамент свого “я”, свою віру. Блаженніший Патріарх Йосип Сліпий “... називає віру і науку двома крилами людського духа. Впродовж віків вони вели людину, удосконалюючи її знання, мораль і життєві вимоги”². На думку Йосипа Сліпого, віра – це переконаність; в той же час є різні “вступні переконання” людей: авторитет батьків – для дитини”³. Традиційно-побутова культура українців – це перш за все вияв світорозуміння та світоглядних переконань народу, який своїм багатівковим буттям, усім своїм досвідом життєдіяльності глибоко закорінений у природу, уявляє себе її частиною.

Доповідь виголошена на V Міжнародному конгресі українців, м. Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.

¹Кіраль С. Апостол Молодої України: Трохим Зіньківський у контексті доби.– К.: Видавництво “КИТ”, 2002.– С. 47.

²Гринів О. Йосиф Сліпий як історик, філософ, педагог.– Львів, 1994.– С. 67.

³Там само.– С. 68.

Статті



Валерія ЦУБЕНКО

РОДИЛЬНІ ОБРЯДИ МЕШКАНЦІВ КИЄВО-ПОДІЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОСЕЛЕННЯ КАВАЛЕРІЇ

Valeria TSUBENKO. On Family Ritualism (Natal Rites) by Population of Kyivan-Podilian Military Cavalry Settlement.

Звичаї українського народу, передусім, пов'язані з традиційним світоглядом, який складався протягом багатьох століть і зберіг чимало ознак дохристиянських вірувань. Обряди поділяються на два основних типи: сімейні та календарні. Сімейна обрядовість освячувала перехідні або етапні моменти у житті людини. Вона складається з весільних, родильних (пологових) і похоронних обрядів. У циклі сімейних обрядів сплелися дії, символи, атрибути, що виникли у різні епохи і повинні були забезпечити щастя, багатство, благополуччя сім'ї і захистити її членів від злих сил.

Родильна обрядовість – складова сімейної обрядовості. Вона є сукупністю звичаїв та обрядових дій, спрямованих на створення сприятливого психологічного настрою для породіллі, прийому родів та вшанування породіллі й новонародженого. Обряди, пов'язані з народженням дитини, прийнято підрозділяти на три цикли: передродові, власне родильні (пологи) і післяродові (вибір імені дитини; наречення породіллі Богородицею; вибір кумів; обряд прилучення дитини до Родового Вогнища (рідного дому); обряд закриття Брами Нави (“зливки”); пострижини (через рік) тощо. Публікація має за мету дослідити родильну обрядовість населення Києво-Подільського військового поселення кавалерії.

Проблему обрядовості певним чином висвітлено у науковій літературі. Так, наприклад, у

теоретичному плані заслуговують на увагу роботи І.В.Суханова¹. Автор комплексно розглядає традиції, звичаї та обряди, простежує їх становлення, розкриває їхню соціальну сутність. У монографії Д.М.Угриновича “Обряди. За і проти”² розкриваються походження і соціальна сутність обрядів, аналізуються їхні історичні типи. Особлива увага приділяється критиці релігійної обрядовості, висвітленню причин її існування у сучасних умовах. Особливості звичаїв українського народу розглянуто у працях О.Воропая, Р.Ф.Кирчіва, А.П.Пономарьова, Г.С.Лозко³. Аналіз наявної літератури з даної проблеми показує, що розроблено цікаві підходи до з’ясування окремих суттєвих особливостей обрядовості. В історії військово-поселенської системи питання родильної обрядовості та організації акушерської допомоги мешканцям Києво-Подільського військового поселення кавалерії залишається не вивченим. В архівних матеріалах майже відсутні відомості про акушерок й офіційно організовану медичну допомогу вагітним, породіллям та новонародженим на території кавалерійських округів поселення. Із тих небагатьох джерел, які дають певну інформацію про даний напрямок лікувально-профілактичної роботи, можна з’ясувати лише те, що лікарські управи у кожному окрузі мали по одній акушерці⁴. Виконання нелегких обов’язків акушерки на селі брала на себе проста, неграмотна баба-повитуха.

Передродові обряди покликані були сприяти

¹Суханов И.В. Обычаи, традиции, преемственность поколений.– Москва, 1976.– 216 с.; Суханов И.В. Обычаи, традиции, обряды как социальные явления.– Горький, 1973.– 256 с.

²Угринович Д.М. Обряды. За и против.– Москва: Политиздат, 1975.– 176 с.

³Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис.– К.: Оберіг, 1991.– 590 с.; Кирчів Р.Ф. Сім’ейні звичаї та обряди. Етнографія України / За ред. С.А.Макарука.– Львів, 1994.– С. 141-356.; Лозко Г.С. Українське народознавство.– 2-е вид., доп. та перероблене.– К.: АртЕк, 2004.– 472 с.: іл.; Пономарьов А.П. Сім’я і родина обрядовість // Культура і побут населення України.– К., 1993.– С. 175-202.

⁴Центральний державний історичний архів України у м. Києві.– КМФ 12.– Оп. 1.– Спр. 112.– Арк. 22.

нормальному перетіканню вагітності та доброму самопочуттю жінки. Оскільки вони торкалися делікатних справ – чекання пологів та появи нового члена сім’ї, то були насичені обереговими діями та повір’ями. Серед військових поселенців існувало загальне повір’я, що доля людини визначалася ще до народження її на світ, тобто те, що їй призначене в утробі матері, того не минути. Мовляв, будь-яке запобігання не могло змінити долю. Таке повір’я підкріплювалося посиланнями на різні історії та легенди, що поширювалися серед поселенців⁵. Так, породіллю, насамперед, оберігали від усіляких несподіванок та неприємностей. Ще до народження дитини мати повинна була дотримуватися, крім гігієнічних умов, ще деяких інших: не шити у недільні і святкові дні, оскільки вважалося, що можна зашити очі дитині. Усі випадки сліпонароджених дітей пояснювалися саме цією обставиною. Крім того, мати повинна була стежити, щоб хто-небудь випадково не переступив через дишель воза, у який запрягали вола, або через воловід. У протилежному випадку – пуповина обмотувала шию дитині, і вона при народженні могла задушитися або ушкодитися. Майбутня мати також повинна була приховувати наближення своїх пологів. Чим менша кількість людей знали про час наближення її пологів – тим краще. З цього приводу існувало повір’я, що породілля буде страждати муками народження стільки годин підряд, скільки осіб знають про час її пологів. Тому коли приходив цей час, жінка намагалася запросити повитуху цілком таємно, щоб ніхто про це не дізнався. Повитуха намагалася пробратися у будинок породіллі таємно.

Роди (пологи) відкривали цикл власне родильних обрядів. Зважаючи на драматичність події, пологи великою мірою обставлялися обереговими і магічними обрядами. Під час пологів відчиняли двері, відмикали всі замки, розв’язували усі вузли, щоб дитина легше вийшла на світ, поро-

⁵Очерк некоторых верований, обрядов простонародия в юго-западном крае // Подольские Епархиальные Ведомости.– 1868.– Отд. 1 (официальный).– № 8.– С. 246.

діллю ж обкурювали зіллям. Усі ці дії виконувала спеціально запрошена жінка, досвідчена у таких справах – повитуха.

Вона виконувала цілий комплекс з убереження породіллі, щоб до неї не прив'язалася нечиста сила, що особливо нападає під час пологів. Цей комплекс передбачав такі заходи: у постіль породіллі клали часник, яку-небудь залізну річ: сокиру, косу, але особливо ніжик з кістяною ручкою⁶. До паху породіллі прикладали голку з ниткою. До голови породіллі обов'язково ставили трійцю – Богоявленську воскову свічу, прикрашену каolinoю, барвінком та іншими квітами. Вважалося, що за таких умов породілля перебувала у безпеці від нападу нечистої сили (що особливо буває небезпечно до прочитання над майбутньою матір'ю молитви). Для полегшення болю породіллі іноді одягали у сорочку, на якій залишилися сліди фізіологічної цнотливості, оскільки вважалося, що така сорочка допомагала полегшити навіть найважчі пологи. Крім цих заходів, застосовували додатковий ритуал: змушували чоловіка лягти на підлозі, а дружину переступити через нього, також породіллі розплітали волосся і водили її по подвір'ю, таким чином вона мала наступити на щасливе місце. Стогони породіллі сповіщали, що незабаром з'явиться на світ нова людина – “чистий ангел”. Поселенці вірили, що у цей час у будинку перебували ангели, які обирали собі місце на вікні – проти породіллі, щоб своїми молитвами допомогти благополучно появитися на світ дитині. Присутність ангелів у вікні тривала рівно три доби, тому на честь небесних гостей освітлення у будинку породіллі тривало три ночі підряд.

Відомо про випадки, коли дитина народжувалася в особливій перетинчастій оболонці, яку називали “сорочкою”. Така дитина, вважалася дуже щасливою у майбутньому. “Сорочку” як ознаку і навіть причину щастя ретельно висушували й після цього зберігали як святиню протягом життя. Частинку її зашивали у сорочку немовляти, і з цим талісманом дитина не розставалася все життя, аж до самої смерті. Батьки також зашивали

її у свій одяг. Чужим людям давати цю коштовність категорично заборонялося, щоб до них не перейшло їхнє щастя. Віра у цей талісман була настільки сильною, що сторонні люди готові були спокуситися на злочин, щоб придбати і собі частинку цієї “сорочки” – талісмана запоруки щастя.

Сам момент появи малюка на світ також супроводжувався обрядами, бо саме тепер намагалися визначити його характер, майбутній рід занять. Пуповину перев'язували прядивом з коноплі, на якому було насіння, що символізувало майбутнє потомство і впливало на примноження нащадків немовляти⁷. Прядиво приготівлялося завчасно і обов'язково мало бути окроплене богоявленською водою. Заготовлену завчасно трійцю обмотували пряжею з коноплі, що потім служила для перев'язки пуповини. При перев'язуванні пуповини баба-повитуха благословляла немовля словами: “Нехай Бог дарує тобі щастя, здоров'я і багато літ”. Відрізання пуповини відбувалося на тім предметі, з яким пов'язувалося майбутнє заняття немовляти. Так, якщо дитина народжувалася у сім'ї, де усі її члени мали освіту і займалися суспільною діяльністю, то пуповину відрізали на книзі. Адже вважалося, що це сприятиме розвитку нахилу дитини до занять, покликаних своїм становим походженням. Коли пуповина відсихала і відпадала від дитини, тоді батьки ховали її і дбайливо зберігали до 7 років, щоб вона могла розв'язати зав'язку пуповини. Ця обставина, мовляв, сприяла розвитку здібностей дитини. Після відрізання пуповини дитину клали на деякий час до ніг матері. Вважалося, що ця процедура зробить дитину, у зрілому віці, покірною і слухняною своїм батькам.

Останній обряд, що відбувався у зв'язку з появою на світ нової людини, полягав у тому, що баба-повитуха обмивала свої руки, а потім, наливши в пригорщі води, давала пити цю воду молодій матері. Мати подавала їй рушник для витирання рук, який після цього ставав власністю повитухи. Обряд обмивання рук повитухи означав, що вона не виносила з будинку крові породіл-

⁶Там само.– С. 248.

⁷Там само.– С. 249.

лі. Цей обряд дотримувався дуже суворо. Якщо траплялося так, що повитуху терміново запрошували для повивального обов'язку в інше житло, але вона не пройшла обряд обмивання рук від крові породіллі, де була раніше, тоді вона негайно поверталася туди, а потім уже поспішала на допомогу в інший будинок. У протилежному випадку повитуха брала на свою душу великий гріх, і породілля вважалася нечистою на "тім світі", тому що вона не очистила рук повитухи від своєї крові.

Післяродові обряди були покликані сприяти кращій долі дитини, оберігати її від усього злого. Дуже важливим був момент, коли дитину вперше клали у колиску. Обов'язково завчасно туди насипали небагато жита, щоб жила дитина, як говорили поселенці, "на життя". Саме зерна жита, а не іншого хліба, насипали у колиску. Це пояснювалося співзвуччям слів жито – "рожь" і життя – "жизнь"; або тим, що жито становило основний вид хліба у поселенців. Подібний обряд відбувався, коли одягали дитину вперше у сорочку: у рукава насипали жито.

Поселенці суворо дотримувалися звичаю: нічого не позичати з будинку, де народилася дитина, а також з того будинку, де вона невгамовно плаче. Вважалося, що невгамовний плач дитини пов'язаний саме з тим, що з будинку взяли річ, яку вона оплакувала⁸.

Коли відвідувачки приходили до дня народження дитини, то, побачивши її в перший раз, свої враження висловлювали неодмінно вживаючи слово "нівроку", тобто, щоб не наврочити, й дивилися на кінчики своїх нігтів. Вони вірили, що тоді дитині не буде ніякої шкоди від пристріту.

Незабаром після пологів влаштовували "родини" – своєрідний очисний ритуал, оскільки породілля вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла дойти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. У цьому відчувається відгомін дуже давніх язичницьких вірувань. У цей же період молода мати була особливо вразлива для зурочення і причини. Тому

з допомогою баби-повитухи вона організовувала гостину. Але гості склалися винятково з одних лише жінок, яких частували різними стравами, в залежності від матеріального стану, і горілкою з медом. Гості йшли на родини обов'язково з подарунками, як правило, приносили різні продукти господарства. Свято родин у компанії жінок – це мале свято. Тим часом готувалися до великого свята – з нагоди хрестин, у якому брала участь змішана компанія з чоловіків і жінок. Саме запрошення на хрестини відбувалося інакше, ніж на родини (на перше свято запрошувала сама породілля). Насамперед, запрошували бажаних хрещеного батька та хрещену матір. За вказівкою господаря повитуха направлялася до намічених з калачем і від імені господаря уклінно просила бути хрещеними батьками дитини. Згода на запрошення виражалася у тому, що майбутні хрещені батьки брали з рук повитухи калачі й обдаровували її якими-небудь сільськогосподарськими продуктами. Якщо запрошені хрещені батьки відмовлялися з якихось причин, тоді вони не брали калача і не обдаровували відвідувачку. Як правило, поселенці не задовольнялися одними хрещеними батьками, а намагалися, по можливості, запросити таких побільше. Цей звичай навіть вважався вигідним, тому що кожний хрещений жертвував що-небудь на користь немовляти. Крім хрещених батьків запрошували також інших гостей. Певна річ, їх кількість залежала від можливостей господаря. Основне частування поселенців на святі хрестин складалося з горілки⁹. Але святкуванню хрестин передував обряд хрещення. Протягом обряду хрещення, як правило, новонародженого тримали на руках вінчальні батько й мати породіллі. Після закінчення обряду хрещення всі куми і гості збиралися у будинку господаря для частування. Після святкової вечері баба-повитуха клала дитину на подушку на стіл, за яким сиділи гості, промовляючи: "похресник просить вас обдарувати його щастям-здоров'ям, щоб він мав за що купити коня". Примовка ця різнилася, в залежності від красномовства пови-

⁸Там само.– С. 250.

⁹Там само.– С. 251.

тухи. У відповідь гості клали на подушку гроші, хто скільки міг. Після цього дитину знімали зі стола і тоді починалася наступна церемонія. Повитуха обдаровувала гостей, переважно хрещених батьків, калачами, причому кожному хрещеному давала по два калачі. Після цього вона роздавала гостям¹⁰ букети з калини, барвінку й інших квітів. Ця церемонія відбувалася таким чином: повитуха клала на тарілку квітку і біля неї ставила налиту чарку горілки. Підносячи їх до кожного гостя, вона примовляла: “Просимо на квіточку й на горілочку, на винце і на добре слівце”. Тоді гість брав з тарілки горілку і пив за здоров'я новонародженого. Повитуха вмочувала квітку у залишки горілки і мазала нею гостю обличчя. Гість клав гроші у тарілку, а повитуха віддавала йому квітку. І так по черзі відбувалося з усіма гостями. Після роздачі квітів гості розходилися. Квіти на хрестинах служили символом здоров'я і краси дитини.

Роздача квітів на хрестинах була пов'язана з легендою. Згідно з нею, у давній час ішов із хрестин один чоловік. На дорозі його зустрів нечистий та й запитав, звідки він іде? Перехожий відповів, що йде із хрестин. Нечистий не повірив. “Якби ти йшов із хрестин, – зауважив він, – то мав якийсь знак із собою”. Нечистий цілу ніч промучив чоловіка і завів його у яри, з яких чоловік вибрався вже по дню. Звідси і пішло використання квіток на хрестинах¹¹, щоб кум, який зустрінеється із нечистим під час повернення додому, міг довести, що він дійсно був на хрестинах, і таким чином звільнитися від нечистого. І не випадково, коли людину, яка поверталася із хрестин жартівливо запитували: “Де був?”. Той відповідав: “На хрестинах”. “Тоді покажи квітку!” – вимагали у нього. Чоловік показував квітку і потім продовжував свій шлях.

Існувало повір'я, що безплідним жінкам корис-

но висмоктувати кров з пуповини дитини, тому що прийняття цієї крові робило їх здатними до дітородіння. Але цим засобом користувалися досить рідко, тому що породіллі, як було сказано вище, дуже ревно оберігали свою кров. Та й сприяння повитухи у подібних випадках вважалося великим гріхом.

Відомо, що у поселенському середовищі не було традицією відмічати дні народження.

Заслугує уваги обряд надівання пояса на хлопчика. Він відбувався, коли хлопчикові виповнювалося 3-4 роки. Заздалегідь батько й мати виготовляли для нього пояс, безумовно, новий. Уранці, коли сонце сходило високо на небі, батько й мати зверталися до ікон з молитвою про свою дитину, змушували і її молитися. Потім одягали на хлопчика пояс із висловлюванням йому своїх побажань¹². Зазвичай казали: “Даруй тобі, Боже, щастя, здоров'я й багато літа. Дай Боже, щоб ти той сходиш і на кращий заробив”. Ще пізніше надягали на хлопчика нижній чоловічий одяг. За загальним віруванням було потрібно, щоб мати в один присід приготувала перші штани для сина. Вважалося, що ця обставина мала вплинути на майбутній успіх її сина в усіх справах. Особливо ця обставина сприяла успіху у колі наречених, коли хлопчик стане женихом. Такий молодий відразу причаровував обрану наречену. Звідси невдачі хлопця в одруженні часто пояснювали тим, що мати перші штани зшила для свого сина не в один присід, а бралася за них кілька разів¹³.

Отже, родильні обряди поєднували як раціональні елементи народного досвіду, так забобонні і магичні дії. У Києво-Подільському військово-поселенні кавалерії родильні обряди народження дитини ретельно супроводжувалися магичними діями та обставлялися обереговими знаками, бо таїнство появи на світ належало до вельми делікатних сфер. Особливо важливими були ритуали “родини” (своєрідний очисний ритуал), а також хрестини.

¹⁰Лозко Г.С. Українське народознавство.– 2-е вид., доп. та перероблене.– К.: АртЕк, 2004.– С. 400-401.

¹¹Очерк некоторых верований, обрядов простонародия в юго-западном крае // Подольские Епархиальные Ведомости.– 1868.– Отд. 1 (официальный).– № 8.– С. 252.

¹²Там само.– С. 253.

¹³Там само.– С. 254.